

İSMAİL GASPIRALI'NIN *FRENGİSTAN MEKTUPLARI* VE *DARÜRRAHAT MÜSLÜMANLARI* ADLI ROMANLARINDA İDEOLOJİ VE KURGU İLİŞKİSİ

Gökhan Tunç*

Özet

Bu yazıda, İsmail Gaspıralı'nın *Frengistan Mektupları* ve *Darürrahat Müslümanları* adlı romanlarından hareketle onun, toplumu içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmaya yönelik çözüm önerilerini nasıl kurgusal boyuta taşıdığı tartışılacaktır. Bu bağlamda öncelikli olarak *Frengistan Mektupları*'nda seyahatname üslubunu kullanarak yaşadığı topluma ve Batı'ya ait gözlemlerini ne şekilde aktardığı gösterilecektir. Daha sonra *Darürrahat Müslümanları*'nda ise ütopya kurgusundan yararlanarak hayal ettiği ideal devleti nasıl somutladığı ortaya konulacaktır. Ayrıca sözü edilen romanlar üzerinden ideoloji ve kurgu arasındaki ilişki de irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspıralı, *Frengistan Mektupları*, *Darürrahat Müslümanları*, ideoloji, kurgu.

Abstract

In this article, it is aimed to discuss, in the light of *Frengistan Mektupları* (the Letters from West) and *Darürrahat Müslümanları* (Muslims of Peaceful Land), İsmail Gaspıralı's suggestions to solve existing problems of the society. In this content, firstly, it will be revealed how Gaspıralı expressed his thought related to the West by using the itinerary style in *Frengistan Mektupları*. Then it will be expressed how he concretized his ideal state by creating a utopia in *Darürrahat Müslümanları*. Moreover, relation between ideology and fiction will be evaluated through the mentioned novels.

Keywords: İsmail Gaspıralı, *Frengistan Mektupları*, *Darürrahat Müslümanları*, ideology, fiction.

Giriş

Bu yazıda temel olarak, İsmail Gaspıralı'nın romanları aracılığıyla topluma ait gözlemlerini ve toplumun içinde bulunduğunu düşündüğü kötü durumdan nasıl kurtulacağına ilişkin düşüncelerini ne şekilde ortaya koyduğu tartışılacaktır. Gaspıralı'nın söz konusu çabası, topluma önder olma ve toplumu daha yüksek bir yaşam seviyesi için harekete geçirme amacı ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Gaspıralı'nın *Frengistan Mektupları* ve *Darürrahat Müslümanları* adlı iki romanından hareketle onun toplumu yönlendirme ve bilgilendirme çabasının tartışılması amaçlanmaktadır. Öte yan-

* Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. gokhantunc81@hotmail.com.

dan söz konusu çabasını ortaya koyarken romanlarında uyguladığı kurgusal öğelerin neler olduğu da incelenecektir. Her iki romanın merkezî (başkişi, başkahraman) kişinin Molla Abbas olması, iki romanda da aynı kişilerin yer alması (Şeyh Celal) ve tefrikada *Darürrahat Müslümanları'*ndan, *Fren-gistan Mektupları'*nin ikinci kısmı olarak söz edilmesi bunların bir arada incelenebilmesini kolaylaştırır. Yazıda öne sürülen tez ise, sözü edilen romanların İsmail Gaspıralı için ideolojisini hayata geçirmenin bir projesi olduğudur. Gaspıralı, *Fren-gistan Mektupları'*yla seyahatnamelerde yaptığı gibi Avrupa hakkında bilgi verir, burayı tanıtır ve burasını Müslüman Türk toplumuyla karşılaştırır; *Darürrahat Müslümanları'*yla da ideal Müslüman bir ülkenin çerçevesini çizer. Bu şekilde, önce darü'l-harb tanıtılır, sonra da nasıl bir devlet kurulması gerektiği Müslüman-Türk halkına gösterilir. Sözü edilen projede önce Molla Abbas bir gezgindir ve gördüğü yerleri okurlara tanıtır, tıpkı bir seyahatname yazarı gibi; daha sonra ise, ütopyik roman kurgusundan yararlanır. Böylelikle Müslüman Türk toplumunun nasıl bir devlet kurması gerektiği anlatılmış olunur. Söz konusu çerçevede son kerte, Gaspıralı'nın ideolojik görüşlerini romanlarına aktarırken seyahatnamelerden ve ütopyik roman kurgusundan nasıl yararlandığı araştırılacaktır.

Seyahatnameler ve İsmail Gaspıralı'nın *Fren-gistan Mektupları*

Seyahatname, bir seyyahın gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir. Günümüzde hem seyahat hem de seyahatname karşılığı olarak gezi terimi kullanılmaktadır. Geziyi yapan kişinin gezdiği coğrafyayla ilgili "hatıralarını" anlattığı düşünülerek seyahatnameler zaman zaman hatıratlarla bir tutulur. Ancak seyahatnamenin farklı bir tür olduğu söylenmelidir. Söz konusu en belirgin fark, seyahatnamenin hatıratlarda yapıldığı gibi belli kişileri veya anıları değil, coğrafyayı temel almasında yatar. Ülkeler şehirler, köyler, denizler, ıssız tabiat köşeleri, yollar, farklı medeniyetler ve yaşama şekilleri seyyahın bakışıyla okuyucunun gözünde canlandırılır. Seyahat eserlerinde insanların ve ulusların ilgi çekici özelliklerini, zevk ve alışkanlıklarını, gelenek ve göreneklerini, kültürlerini türlü yönleriyle bulmak mümkündür. Bu bakımdan gezi yazılarını, çok güvenilir olmamakla birlikte tarih, coğrafya ve sosyoloji bilimlerini destekleyen belgeler olarak değerlendirmek de mümkündür (Asiltürk 2000: 17). Türk edebiyatında söz konusu türdeki eserlerin sayısında özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirgin bir artış görülmektedir. Bahsedilen seyahatnamelerde Avrupa dışı coğrafyaların ve yurdun çeşitli bölgelerinin yanı sıra Avrupa coğrafyasının da geniş bir yer tutması dikkat çeker. Tanzimat döneminde dışa açılmanın nispeten genişlemesi sayesinde devlet adamları ve farklı meslek kollarından kişiler dünyanın değişik ülkelerine seyahat etmişler ve bunları kaleme almışlardır. Kaleme aldıkları bu yazılar bazen gazete ve dergi sayfalarında kalmış, bir kısmı da kitap hâline gelmiştir (Asiltürk 2000: 36).

İnceleme konusu olan Gaspıralı'nın *Frengistan Mektupları* ise bir roman kişinin gezip gördüğü yerleri anlattığı mektuplardan oluşur. Bu romanda yazar, kurgusal bir niteliğe sahip merkezî (başkahraman, başkişi) kişi aracılığıyla farklı mekânlar, olaylar ve olgular hakkındaki düşüncelerini iletmektedir. Molla Abbas'ın Avrupa coğrafyası üzerine odaklanması ve bu coğrafya hakkındaki duygu ve düşüncelerini açıklaması, daha önce bahsedilen seyahatnamelerin içeriğiyle örtüşür. Molla Abbas'ın Avrupa macerası şöyledir:

Zengin bir ailenin çocuğu olan Molla Abbas'ın babası öldükten sonra kendisine miras kalır ve Avrupa'daki Müslümanlar için kutsal sayılan yerleri (Kırk Azizler) görmek için yolculuğa çıkar. Molla Abbas'ın Avrupa'da hissettikleri, bir Müslüman için tipiktir. Frengistan (Avrupa) onun için gurbettir ve buraya geldiği için kendisini şanssız hisseder (Gaspıralı 2003: 83). Memalik-i İslam (İslam Memleketleri) dışındaki toprakların gurbet hissi vermesi, Türk-İslam düşüncesinde Avrupa'nın dârü'l-harb¹ olarak nitelendirilmesi ile örtüşür. Molla Abbas Müslümanların yönettiği dârü'l-İslâm'dan uzaklaşarak dârü'l-harbe geçmiştir ve bu durum onda gurbet duygusu oluşturmuştur. Molla Abbas'ta bir gezgin tavrının var olması dikkat çekicidir: "Gördüklerimi nakledeceğim; çünkü bu acaip ülkeleri gezmek herkese mümkün olmaz. Yazılarımdan bir iki hâl malûm olsa da faydadır". Alıntılanan cümlelerdeki "fayda" sözcüğü, incelenen metni anlamak için kilit bir öneme sahiptir. Çünkü romanın temelinde yapılmak istenen, gösterilmeye çalışılacağı gibi, Avrupa'yı görmeyenlere, burayı tanıtmaktır. Molla Abbas, Avrupa'da olumlu gördüğü yerleri okura tanıtır ve bu olumlu özelliklerin İslam ülkelerinde de olmasını ister. Romanın kurgusu ise, söz konusu amacı gerçekleştirmek için bir vasıta. Örneğin Molla Abbas, Ades'e (Odessa'ya) varır varmaz tiyatroya gider. Molla Abbas'ın tiyatroya gidişinin nedeni ise, kismetle açıklanır. Bu durum aslında kurgu için çok anlaşılabilir olmasa da, tiyatronun tanıtılmaya başlanmasıyla, bahsedildiği gibi öncelikli olanın kurgu değil, Avrupa'ya gitmeyenlere oranın tanıtılması olduğu ortaya çıkar: "Tiyatro nedir dersiniz: Bu bir temaşa ve seyir hanedir ki anda, olmuş şeyleri de söylerler, olmamış hâlleri de beyan ederler (açıklarlar). Kadınlar ve kızlar açılmayacak şeyleri de açıp açıp cürürler (söyleyip dururlar)" (Gaspıralı 2003: 86). Ayrıca kadınlara hitap şekli hakkında da bilgi verir: "Matmazel Jozefin (*Fransızca kadınlara böyle derler*)" (Gaspıralı 2003: 86). Jozefin, Molla Abbas'ın tiyatrodan tanıştığı kızdır. Kız, Müslümanlar gibi örtülü olması ve Türkçe bilmesiyle Molla Abbas'ın dikkatini çeker. Jozefin, romanın ilerleyen sayfalarında Molla Abbas'ın Fransa'ya gitmesine yardımcı olur. Fransa'ya gittiğinde özellikle alışamadığı şey, Fransa'nın kültürel ortamıdır. Örneğin burada kadınların ve erkeklerin bir arada bu-

¹ Söz konusu ifade doğrudan çevrilemese de "Müslüman olmayan bir devletin hâkimiyeti altındaki topraklar" olarak açıklanabilir. Daha geniş bir bilgi için bkz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: 1993. ss. 536-537.

lunmasına şaşırır (Gaspıralı 2003: 89). Molla Abbas ahlaki konuda gittiği yer için şu yargıda bulunur: “Frenistan civarı bu ya! Ayıp buyurulmaya” (Gaspıralı 2003: 86). Fakat günler geçtikçe Molla Abbas, Jozefin’e âşık olur. Jozefin, farklı din ve kültürden olmasına rağmen Molla Abbas ona evlenme teklif eder, çünkü Jozefin’in Ehl-i Kitaptan olması onun için yeterlidir (Gaspıralı 2003: 94). Molla Abbas’la Jozefin’in yakınlaşması, Avrupa kültürünün daha yakından tanıtılabilmesi ve kurgu açısından önemlidir. Örneğin Molla Abbas Frenk adetleri karşısında şaşırarak şöyle der: “Frenk âdetlerince erler kadınlara hayli sırada yardım ve hizmet etmek nezaketten imiş” (Gaspıralı 2003: 94). Molla Abbas, her ne kadar Jozefin’i bir Hıristiyan olarak kabul etse de, çocuklarını kurtarmak için onların Müslüman olmasını ister (Gaspıralı 2003: 95). Jozefin’le birlikte trenle Rusya’dan Almanya’ya gider ve bu gidişte tarlalara hayran olur: “Her bir karış yer, her bir ağaç evlâd-bala gibi bakılmış. Nimet kadri biliyorlar imiş” (Gaspıralı 2003: 96). Bu bağlamda Frenkleri över: “Türkistan’da derler ki ‘Frenkler Şeytan’dır’. Yok Şeytan değil kâmil (işlerinin ehli) ve mahir adamlar” (Gaspıralı 2003: 96). Fransızların yaptıkları işlerdeki hüner ve marifetlerinin ifadesi, yazıldığı dönemde ve sonrasında birçok aydını derinden etkilemiş olan Rifâa Rafî’ el-Tahtâvî’nin *Paris Gözlemleri: Kitabü Tahlisü’l-İbriz fî Telhîs-i Bâriz ev el-Nefs bi Eyyâni Bâris* adlı kitabında da gözlemlenmektedir (Rifâa Rafî’ el-Tahtâvî t.y. 187). Fakat Molla Abbas bahsedilen yönlerini övdüğü Avrupa’yı, ahlaki yönden eleştirir. Özellikle kadın-erkek ilişkisine alışamaz: “Cat ve bilmegen (yabancı ve tanımadık) kadın yanında oturup söz ve sohbet etmek âdetini çıkarmış Frenk, edepsiz ve akılsız kişi olduğuna şüphe yoktur” (Gaspıralı 2003: 97). Yine Tahtâvî’nin bahsedilen eserinde de kadın ve erkeklerin bir araya gelmeleri, edep ve hayaya ters düşen hareketlerde bulunmaları ifade edilir (Rifâa Rafî’ el-Tahtâvî t.y. 147-149). Burada ikili bir ayrım ortaya çıkar: Frenklerin teknolojileri iyidir, ahlaki yapıları kötüdür. Sözü edilen ikililik, Yeni Osmanlılar’ın ileri sürdüğü ve Ziya Gökalp tarafından sistemleştirilen hars (kültür) ve medeniyet ayrımını hatırlatır. Hatırlanacağı gibi Ziya Gökalp de Gaspıralı’nın eserini yazmasından sonraki bir tarihte Batı’dan medeniyetin alınması, ama harsın korunması gerektiğini vurgular. Bu durumun, Tahtâvî, İdris El Emrevî ve Mustafa Sâmî² gibi seyahatname yazarlarında da var olduğunu görürüz.

Romanda, kurgu ile gerçekliğin birlikte verilmesi de önemlidir. Molla Abbas’ın trende karşılaştığı bir genç, ona Vambery’den söz eder. Bilindiği gibi Armin Vambery, ünlü bir Macar türkologudur ve bu anlamda söz konusu romanda tarihî kişilerle Molla Abbas gibi kurgu kişiler bir arada sunulur. Aynı şekilde, Kırk Azizler gibi gerçek bir mekân da romana dâhil ol-

² Bu makalede, *Frenistan Mektupları* adlı romanın farklı seyahatnamelerle içerik açısından örtüşen bazı yönlerine, söz konusu romanın seyahatnamelerle olan yakınlığını somutlamak için değinilmiştir. Ancak bu çabanın ötesinde, makalenin kapsamı nedeniyle, *Frenistan Mektupları*’nın farklı seyahatnamelerle birebir karşılaştırılması için uğraş verilmeyecektir.

muştur. Molla Abbas'ın gördüğü yerler hakkındaki yorumlarının, seyahat-namelerde söylenenlerle uyumu da göz önünde bulundurulursa, kurgu ile gerçekliğin iç içe geçtiği dile getirilebilir.

Molla Abbas'ın Viyana'ya gelmesi ile Viyana'daki binalarla Taşkent'in binaları karşılaştırılır:

Viyana'nın yolları, pazarları pek meydan (geniş) değil iseler de hoş töşemiş (döşenmiş) ve gayet temiz olup iki tarafları dağ ve tav (dağ) gibi ve hüsn şekil (güzel biçimli) binalarla çevrilmiş olduklarından çok yakışıklı (gösterişli) görünüyorlar idi. Taşkent'in ufak ufak yurtlarına, binalarına baktıkça gönlüme küncülük tüşe idi (gönlüme kıskançlık düşüyor idi). (Gaspıralı 2003: 99)

Molla Abbas'ın Avrupa'da özellikle övgüyle bahsettiği konu orada verilen eğitimidir. Örneğin Abbas, Jozefin'in çok şey bilmesi karşısında şaşırır ve bu durumu Avrupa'daki eğitimin gelişmişliği ile açıklar:

Acaip! Bu bir kadın olsun da bu kadar haberdar (bilgili) olsun! Zannedersin dünyada beş yüz kırk yıl durmuş. Son (sonra) anladık ya! Avrupa'da mekteplerde kız ve er balalara (erkek çocuklara) hem ulum-ı diniye (dinî bilimler) hem fünun-ı saire tedris ettiriyorlar imiş (diğer bilimleri öğretiyorlarmış) ! Şöyle ki kadınları tarih ve siyaset ve ticaret ahvaline aşine oluyorlar. Frenk mektepleri ne gibi olduklarını ilerde yazarım. (Gaspıralı 2003: 111-2)

Gaspıralı'nın Jozefin merkezinde kadınların Fransa'daki olumlu durumuna yönelik sözleri, Tahtâvî'nin "Paris kenti kadının cenneti, erkeğin Araf'ı, atların cehennemidir" (Rifâa Rafî' el-Tahtâvî t.y. 103) ifadeleriyle uyumludur. Tahtâvî de Paris'te kadınların toplumun merkezinde oluşuna değinir.

Öte yandan alıntılanan paragrafta Molla Abbas'ın ileride yazacaklarından bahsetmesi önemlidir. Çünkü bu şekilde, anlatılacakların bir sıra teşkil ettiği ortaya çıkar. Öte yandan, romanın ilerleyen bölümlerinde Molla Abbas'la Jozefin ayrılırlar. Ayrılma nedenleri ise, Molla Abbas'ın, Jozefin'in misafirlerini kovmak istemesidir. Molla Abbas'ı şark, Jozefin'i ise garp dünyasının metaforu olarak alırsak, bu ayrılık iki medeniyetin birlikte yaşayamamasını temsil eder. Jozefin, Batı'nın bilimine sahip olmasına karşılık Doğu'nun (özel anlamda Müslüman Türklerin) ahlaki kıstasları ile çatışan özelliklere sahiptir. Bahsedilen durum, Batı'nın sadece biliminin alınması düşüncesi ile paralel bir anlama sahiptir.

Molla Abbas, Jozefin'den ayrıldıktan sonra da Avrupa'yı gezmeye devam eder. Bu arada ipek ve bazı eşyalar getirip Fransa'da satar. Bu ticaret sırasında Mösyö Şalon isminde biriyle tanışır. Mösyö Şalon, Avrupa medeniyetinin kaynağının İslam uygarlığı olduğunu söyler:

Pazarlarda, çarşılarda geceleri fenerler yakmak, yolları taş ile töşep (döşeyip) çamur ve balçıktan kurtulmak, şehir içinde gül bahçeler yetiştirmek, çeşmeler bina etmek gibi âdetler Endülüs hilâfet-i İslâmiyesi (İslam halifeliği)

zamanında kurulmuştur. Kurtuba, Sebilye (Seville), Gırnata medreselerinden ve üstatlarından çok hisse aldık, çok fikir öğrendik. (Gaspıralı 2003: 118)

Seyahatnamelerde de aynı şekilde Avrupa medeniyetindeki bilimin temelini Müslümanlar olduğu tekrarlanır. Örneğin Laurent Mignon'un "İdris El-Emrevî'nin *Tuhfetü'l Meliki'l- 'Azîz Bi Memleketi Bâriz* Adlı Seyahatnamesi ile Mustafa Sâmi Efendi'nin *Avrupa Risâlesi*'ne Karşılaştırmalı Bir Bakış" adlı makalesinde dile getirdiği gibi, Mustafa Sâmi ve İdris El-Emrevî Avrupalıların bilimi Müslümanlardan aldıklarını söylerler: "Mustafa Sâmi bilimin Osmanlıların *irs-i sahîleri* olduğunu söyler ve el-Emrevî, Fransızların *büyük bir olasılıkla övülmeye değer bazı şeyler için şanlı ecdadlarını örnek aldıklarını* yazar" (Mignon 2003: 27). Tahtâvî ise *Paris Gözlemleri: Kitabü Tahlisu'l-İbriz fî Telhîs-i Bâriz ev el-Nefs bi Eyvâni Bâris* adlı kitabında Batı biliminin gelişmişliğine vurgu yapar. Tahtâvî, İslam ülkelerinde naklî bilimlerin, Batı dünyasında ise aklî bilimlerin üstün olduğunu dile getirir (Rifâa Rafî' el-Tahtâvî t.y. 17). Fakat Sâmi de, Emrevî de, Tahtâvî de Avrupa'nın bilimi Endülüs'ten aldığını doğrudan söylemezler. Fakat incelenen romanda özellikle Endülüs merkezinde söylenen bu düşünce, daha sonra da değinileceği gibi Müslüman ülkelerin Batılı teknikleri meşrulaştırma girişimlerinde önemli bir rol oynamıştır.

Mösyö Şalon, Molla Abbas'ı evine davet eder. Bu teklifi kabul eden Molla Abbas, davete gittiğinde Mösyö Şalon'un kızı Margarita'yla tanışır ve bu kızıdan hoşlanır. Mösyö Şalon, kızının Türkçe öğrenmek istediğini söyler. Bu teklifi kabul eden Molla Abbas, gün geçtikçe Margarita'ya daha çok yakınlaşır. Bu arada, duygularının karşılıklı olduğunu fark eder. Molla Abbas, derslere gidip gelirken, Mösyö Şalon'un evinin yanında, kreş görür ve bu kreşi okuyuculara tanıtmaya başlar:

"Ezil" (asile: barınak; kreş) derler. Bunlar fukara balalarıdır (yoksul çocuklardır). Anaları bütün güne (gün boyunca) hizmete ve fabrikalara gittikleri sebepten (gittikleri için) sabah balaları (çocukları) bu yere getirip taşlarlar (bırakırlar) ve akşam yurtlarına kaytıktıkta (evlerine dönerken) her biri gelip balasını alıp gider. Üç beş akça ile bütün gün balalar bu yerde hoş bırakılır. Hıfz olunur (korunur), anaları ise bala bakıp, işten kespten (çalışmadan) kalmayıp kismetlerini talep ederler. (Gaspıralı 2003: 124)

Aslında, kreşten bahsedilmesinin kurgu açısından bir işlevi yoktur; fakat yazar için asıl önemli olan kreş gibi yararlı bulduğu bir kurum hakkında okuyuculara bilgi vermektir. Bu durum roman boyunca tekrarlanır. Örneğin Molla Abbas, daha önce söylediği gibi eğitim hakkında bilgi verir ve Avrupa'nın gelişmişliğini bu eğitime ve ilmî çalışmalara bağlar (Gaspıralı 2003: 125). Bu nokta, önemlidir. Çünkü, Molla Abbas, Avrupa'nın gelişmişliğinin nedenini sorgular. Sözü edilen durumun Mustafa Sâmi Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde de yer aldığını görürüz. Mustafa Sâmi Efendi, Avrupa'nın siyasî ve iktisadî üstünlüğünü burada ilimin gelişmesine bağlar (Mignon, 2003: 37). Ayrıca Molla Abbas, Avrupa'daki eğitimin sanki İslam

kurallarınca oluşturulmuş olduğunu vurgular. Öte yandan “İlim cümleye farzdır” hükmünden yola çıkarak Avrupalı eğitim sistemiyle İslamiyet’in uyumlu olduğunu dile getirir (Gaspıralı 2003: 126). Eğitimde özellikle dikkat ettiği noktalardan biri ise okuryazar oranının fazla oluşudur. Molla Abbas bu durumu, Müslüman ülkelerle karşılaştırır ve şöyle der: “Yüz Müslümandan ancak on beş kişi okuryazar, yüz Fransızdan on beş nâdan (cahil) çıkmaz” (Gaspıralı 2003: 126). Bahsedilen gözlem, seyahatname yazarları Tahtâvî ve Sâmi Efendinin de dikkatini çekmiştir. Örneğin Sâmi Efendi, Avrupa eğitimin yaygınlığını şöyle dile getirir: “Ve zükûr u inâs mecmû’ Avrupa ahâlîsi okuyup yazmaktan haberdâr olarak, be-tahsîs Fransa’da her bir şahıs ve bayağı bir hamâl ve bir çoban lâakal kendisine ‘â’id bir mektûbu olsun ketb ü kırâ’ete muktedirdir.” Molla Abbas’ın Avrupa’da olumlu göreyerek anlattığı bir diğer durum dilencililiğin olmamasıdır. Bu durumu Müslüman ülkelerle karşılaştırır ve Müslüman ülkelerde dilencilerden yol açıp camilere girilemez der (Mignon 2003: 28).

Molla Abbas, yaşlı bir kadınla tanışır ve bu kadın ona Frenk kadınlarının “biraz edepsizce” olduğunu söyler (Gaspıralı 2003: 129). Bu düşünceye Molla Abbas da katılır. Daha önce de onun, Avrupalı kadınları edepsiz olarak nitelendirdiği göz önünde bulundurulmalıdır. Dile getirilen düşünce, Tahtâvî’nin Parisli kadınların erkeklerle zevk ve sefa içinde zaman geçirdiklerini söylemeleri ile örtüşür (Rifâa Rafî’ el-Tahtâvî t.y. 103). Aynı şekilde İdris el-Emrevî’nin Avrupalı kadınları ahlaksız olarak nitelendirmesi ile paraleldir (Mignon 2003: 23). Bahsedilen yaşlı kadın, romanın kurgusu açısından da önemlidir. Çünkü bu yaşlı kadın evinde öldürülmüş ve paraları çalınmıştır. Molla Abbas evinde mendilini unutmuştur, bu nedenle polisler bu mendili bulup Molla Abbas’ı tutuklarlar ve ona yaşlı kadın öldürüldüğünde nerede olduğunu sorarlar. Molla Abbas, yaşlı kadın öldürüldüğünde Margarita’yla birlikte ve kızın namusunu düşündüğü için bunu polisler söylemez. Daha sonra hapse atılır. Molla Abbas’ın hapishaneye düşmesi, yazar için hapishanenin anlatılabilmesinin de olanağı hâline gelir:

Kabahatlıleri ve mahkûmları adalet üzere bakıyorlar. Bölmeler temiz; aş, su yahşı; memurların muamelesi nazik, hem dikkatli. Şöyle ki, bilmeyen kişi hapishaneyi kervensaray ya da misafîrhane (otel) ve imaret (hayır evi) zanneder! Hapishanenin nazırı (müdürü) bendenize ayrıca iltifat ve dikkat buyurup her zaman sual ettiğimde cevap vermeye hazır bulunuyor idi. (Gaspıralı 2003: 139)

Görüldüğü gibi, Molla Abbas’ın Avrupa’da gördüklerine karşı herhangi bir eleştirel tavrı yoktur. Avrupa’nın gelişiminde sömürü unsurunun etkisini görmez. Ayrıca hapishaneyi övgü ile anlatması da dikkat çekicidir. Hapishanelerde Müslüman insanların maruz kaldıkları olumsuzluklara değinmez. Molla Abbas, Avrupa’ya hayranlığını şöyle dile getirir: “Ne büyük adalet, ne büyük insaniyyet ve insaf bu!” (Gaspıralı 2003: 140). Molla Abbas’ın Batıcılık hastalığına yakalanmış bir insan olduğu söylenebilir. Bu noktada

Molla Abbas, Batıcılık hastalığına yakalanmış bir tipin eleştirisi olarak da yorumlanabilir.

Daha sonra melodrama ait unsurlar anlatılır. Kız, Molla Abbas'ın hapse atıldığını duyunca üzüntüsünden komaya girer. Komada Molla Abbas'ın suçsuz olduğunu söylemek istese de kimse bunu anlayamaz. Molla Abbas, mahkemeye çıkar ve bu durum Fransız mahkemeleri hakkında bilgi verilmesi için bir fırsattır:

Fransız mahkemelerine, anda seyir ve temaşa ve ibret için ahaliden pek çok halk -er ve kadın- toplanır [...] Mahkeme bölmesi padişah selamlığı kadar zor (büyük) idi ki, içinde Taşkent mahalle yurtlarından (evlerinden) dördü beşi sığışır idi. Davayı hükmedecekler (cemaat hakimleri) (halktan kimseler, jüri) idi. Bunlar devlet ve nizam hakimlerinden (yargıçlardan) gayri olup delil ve bürhan-ı resmîyeye (resmî delillere) bakmayıp insaf ve vicdan ve adalet üzre hükmetmeye memur (hüküm vermek için görevlendirilmiş) idiler. (Gaspıralı 2003: 148)

Yine, Molla Abbas Fransız mahkemelerini sorgulamadan, buranın “adaletle” hüküm verdiğini dile getirir. Fakat mahkemelerin idam etme kararlarını eleştirme gereği duymaz.

Molla Abbas, yaşlı kadın öldürüldüğünde mahkemede Margarita'yla birlikte olduğunu asılma pahasına söylemez. Mahkeme tam Molla Abbas'ın asılmasına hüküm vereceksen, Margarita şahit olarak gelir ve Molla Abbas'ın olay anında kendisiyle birlikte olduğunu söyler. Bunu duyan Mösyö Şalon üzüntüden ölür. Margarita ise babasına bir şeyler olduğunu düşünerek bayılır. Margarita bayılınca, sevgilisinin öldüğünü düşünen Molla Abbas da fenalaşır. Gözünü hastanede açan Molla Abbas, bu fırsattan istifade hastaneyi anlatmaya başlar:

Bu “kızkarındaş” (hemşire) ne olduğunu biliyor musunuz? Tarif edeyim: Frenklerde bazı kızlar ve kadınlar sevap ve insaniyet için hastalara ve hacetlilere (ihtiyacı olanlara) yardım ve hizmet etmeye özlerini feda edip, dünya sefasından vaz geçip, hastanelerde hasta ve hâlsizlere, muharebede yaralı ve mecruhlara (yaralıları) hizmet ederler. (Gaspıralı 2003: 153)

Molla Abbas, hemşireler hiçbir ücret almadan bu işleri yapıyorlarmış gibi anlatır. Molla Abbas'ın bu hayran anlatışı, Mustafa Sâmî'nin hastanedeki yiyecekler, giyeceklerinden “mütehayyir” olmasıyla paraleldir. Fransızların tıp ilmindeki gelişmişlikleri Tahtâvî'nin de dikkatini çeker.

Margarita, babasının ölüm haberini alır ve kendisini babasının ölümünden sorumlu tutar. Margarita'nın bahsedilen suçluluk hissi, onun Molla Abbas'la ilişkisini sürdürmesini engeller. Bu durum, önemlidir, çünkü böylelikle Molla Abbas yine bir Frenk kızıyla evlenememiştir. Molla Abbas'ın Frenk kızıyla evlenememesi, daha önce yapıldığı gibi, Doğu ve Batı medeniyetinin birleşemeyeceğinin metaforu olarak da anlamlandırılabilir. Doğu toplumu için çözüm ise Batı ile yapılacak evlilik değil, yeniden ve özgün bir

toplumsal yapı inşa etmektir. Gaspıralı inşa edilecek toplumun temel özelliklerini *Darürrahah Müslümanları'nda* anlatır.

Ütopik Bir Roman Olarak *Darürrahah Müslümanları*

Frengistan Mektupları'nda seyahatnamelerin üslup özelliklerinden yararlanan Gaspıralı'nın *Darürrahah Müslümanları* adlı kitabında ise ütopya kavramından yararlandığı gözlemlenmektedir³. Buna göre var olanın tespiti niteliğinde olan *Frengistan Mektupları'ndan* sonra *Darürrahah Müslümanları'nın* yazılması ile olması gereken toplumun özellikleri ortaya konmuştur. İleri sürülen bu düşünce açıklanmadan, öncelikle ütopya kavramına değinilmelidir.

Türk Dil Kurumu tarafından “gerçekleştirilmesi imkânsız tasarı ve düşünce” olarak tanımladığı ütopya, Yunanca “ou” (yok, değil) ve “topos” (yer) sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Bugüne kadar birçok edebî üründe gözlemlenen ütopya kavramı, uzaklarda ve gerçekte bulunmayan bir yere gönderimde bulunur. Söz konusu yer ya da ülkede hatasız bir yönetim bulunmaktadır. Bu ülkede yaşayan insanlar ise gündelik hayatın endişelerinden uzakta, mutlu bir şekilde ve eksiksiz bir sosyal ilişkiler içerisinde yaşamaktadırlar (Levitas 1990: 12). Bu şekilde ütopya, yaşanılan dünyanın aksine insan doğasının kusurlarından uzakta, zenginlik ve güçle dolu bir yaşamı anlatır (Levitas 1990: 12).

Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya* adlı kitabında ütopyik bilincin belirleyici ögesini, çevrelendiği varoluşla uygunluk içinde olmama durumu olarak belirler. Söz konusu uyumsuzluk, varolan gerçekliğe aykırı hareket edilmesi ile açığa çıkar (Mannheim 2002: 216). Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, Mannheim'ın gerçeklikten uzak her türlü yönelimi ütopyik kabul etmediği, bunun yerine ütopyik bilinçle varoluşsal düzeni kısmen ya da tamamıyla parçalayıcı yönelimlere gönderme yaptığıdır. Mannheim, uyumsuz yönelimin ancak kurulu düzeni parçalayıcı bir doğrultuda etkinlik gösterdiğinde ütopyik olacağını dile getirir (Mannheim 2002: 217). Söz konusu çerçevede ütopyanın toplumsal bir işlevi olduğu ortaya çıkar. Toplumların bunalım dönemlerinde kaçış ya da alternatif bir dünya yaratmak için ortaya çıkan ütopyalar, daha yüksek toplum ideali ortaya koyarak gündelik yaşamın içinde durgun bir şekilde yaşamını sürdüren insanlara doğru yönleri göstererek toplumsal sürece katkıda bulunur (Levitas 1990: 13). Ütopyalar söz konusu boyutuyla, gerçekliği ifade etmemelerine karşılık bugüne alternatif bir dünyayı imleyerek sosyal gelişmelere ve reformlara yol açarlar (Levitas 1990: 13). Ütopyalar kurguladıkları alternatif dünyayla sosyal huzursuzluğun boyutunu da ortaya koyarlar (Levitas 1990: 14). Öte yandan

³ Ayşenur Külahlıoğlu İslam'ın “İsmail Gaspıralı'nın *Darürrahah* Projesinde Ütopik İzlekler” adlı yazısı *Darürrahah Müslümanları'nı* Doğu ve Batı ütopya geleneğini birleştiren bir eser olarak okuması yönüyle dikkat çekicidir (İslam 2007: 291).

ütopyaların, kendilerini kaleme alan kişilerin ideallerini, planlarını, politik görüşlerini yansıtan bir işlevlerinin oldukları da vurgulanmalıdır (Levitas 1990: 27).

Darürrahat Müslümanları, Gaspıralı'nın daha önce yazmış olduğu *Fren-gistan Mektupları* adlı romanın bir devamı niteliğindedir. Her iki romanın merkezî kişisi Molla Abbas'tır. Molla Abbas, *Fren-gistan Mektupları*'nda Batı topraklarını gezer ve Gaspıralı, Molla Abbas aracılığıyla Batı toplumuna ilişkin gözlemlerde bulunur. Fren-gistan'ı bir gezgin olarak gözlemleyen Molla Abbas, *Darürrahat Müslümanları*'nda kendi ifadesiyle mukaddes topraklardadır (Gaspıralı 2003: 171). Molla Abbas'ın bu toprakları kutsal olarak nitelendirmesinin nedeni, gelişmiş bir İslam medeniyeti yaratan Endülüslerin burada yaşamasıdır. Bazı Müslüman düşünürler Batı medeniyetinin kökeninin Endülüs toplumunda yattığına inanmaktadır. Endülüs'ün İspanyollar tarafından alınması ise, İslamî düşüncede kayıp topraklar düşüncesinin doğmasına neden olmuştur. Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi* ve Abdülhak Hamit'in beş oyunu Endülüs'e verilen önemin bir göstergesi olmuştur. İsmail Gaspıralı da, *Darürrahat Müslümanları*'nda Endülüs tarihini uzunca anlatır. Bu durum iki açıdan önemlidir: Birincisi, Gaspıralı'nın gazeteci oluşuyla da anlamlandırılabilir bilgi verme uğraşının bir işareti olarak düşünülebilir. İkincisi ise, bu uzun bilgi, Endülüs'e Gaspıralı'nın verdiği önemin bir göstergesidir. Yazar, özellikle Endülüs'ün gelişmesinin nedenleri üzerinde durmaktadır. Bu nedenler, "sa'y" ve "gayret"tir (Gaspıralı 2003: 176-7). İki sayfada dört kez tekrar edilir bu sözcükler⁴. Yazar, "sa'y" ve "gayret"le mamur bir ülke yaratan Müslümanların kültürünün, Endülüs'ün fethiyle bozguna uğratıldığını belirtir. Örneğin 600.000 cilt kitap bulunan kütüphane İspanyollar tarafından yakılmıştır (Gaspıralı 2003: 178).

Söz konusu düşünceler ışığında *Darürrahat Müslümanları*'nda olayların geçtiği mekân olarak Endülüs'ün seçilmesinin tesadüfî olmadığı söylenmelidir. Gaspıralı, merkezî kişi aracılığıyla kutsal olarak nitelendirdiği Endülüs'te ideal bir Müslüman-Türk devletinin çerçevesini çizer. Çünkü Gaspıralı Endülüs'te daha önce ideale yakın bir İslam medeniyeti kurulduğuna inanmaktadır. Bu şekilde Gaspıralı, ütopyik ülkesini, Endülüs'ün gelişmiş İslam medeniyetine eklemeye çalışır. Bu noktada, Gaspıralı'nın *Darürrahat Müslümanları*'nda ortaya koyduğu ülkenin nitelikleri tartışılabilir.

Romandaki olay örgüsünün kesilip Endülüs'le ilgili bilgilerin verilmesinden sonra, Molla Abbas'ın Elhamra sarayına gittiğini görürüz. Elhamra

⁴ Gaspıralı, önemle üzerinde durduğu "sa'y" ve "gayret" sözcükleri ile toplumun ilerlemek için göstermesi gereken emeğe ve gayrete gönderme yapar. Ahmed Midhat Efendi ise Gaspıralı ile paralel bir şekilde "sa'y" ve "amel" sözcüklerine büyük önem atfeder. Ahmed Midhat Efendi, *Sevdâ-yı Sa'y u Amel* adlı bir kitap yazar ve bu kitapta çalışmayı ve emek sarf etmeyi en az vatan ve hürriyet aşkı kadar gerekli görür. Ahmed Midhat'ın söz konusu düşünceleri için bkz. Findley, Carter V (1999), *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, Çev. Aysen Anadolu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. ss. 151-155.

sarayına gidikle birlikte romanın ütöpik yapısı da ortaya çıkar. Molla Abbas, gece yarısı Elhamra sarayında birkaç kız görür ve onları takip eder. Bu kızlar yaşlı bir Arap'ın yanına giderler. Sözü edilen Arap, Frengistan'da tanıştığı Şeyh Celal'dir. Şeyh Celal, Molla Abbas'ı yeraltında bulunan ve Endülüs'ün İspanyollarca alınmasından önce buradan ayrılan birkaç Müslüman tarafından kurulan Darürrahahat'a götürür. Burayı kimse bilmemektedir. Bu özellikler ütöpik mekânların nitelikleri ile paraleldir. Ütöpik mekânlar da, yaşanan toplumdaki uzak ve bu toplumdaki soyutlanmış bir hâldedir. Ütopya yazarlarının özellikle mekân olarak adayı seçmeleri bu açıdan önemlidir (Göktürk 2004). Benzer şekilde, Darürrahahat da, yaşanan toplumdaki soyutlanmış bir mekândır. Ayrıca bu yerde, Molla Abbas'a göre bütün yönleri ile ideal bir Müslüman devleti kurulmuştur. Bu durum yazarın öğretici olma çabasıyla uyum içindedir, çünkü, daha önce de vurgulandığı gibi, ütöpik bir Müslüman toplumunun kurgulanması aynı zamanda, Müslüman halkın neler yapması veya yapmaması konusunda onlara yol gösterici olur. Yazarın da ütopyasında sık sık yaşadığı ülkeyle ütöpik mekân arasında karşılaştırma yapması ve yaşadığı ülkeyi eleştirmesi, yol gösterici olma ve yaşanan gerçek dünyanın eksikliklerini vurgulama bağlamında önemlidir.

Gaspıralı'nın *Darürrahahat Müslümanları* adlı romanında betimlediği ideal ülkede özellikle ilim, ahlak, müzik, kadınların sosyal konumu, sosyal düzen (sınıfsızlık) konuları üzerinde durduğu gözlemlenmektedir. Söz konusu öğelerin, daha sonra da belirtileceği gibi, Gaspıralı'nın zihnindeki ideal düzene gönderimde bulunmalarının yanı sıra yaşadığı toplumla ilgili rahatsızlıklara işaret etmeleri bakımından da önemli oldukları görülmektedir. Ancak Gaspıralı'nın, içinde bulunduğu toplumla ilgili gördüğü en önemli eksikliğin ilim konusunda olduğu söylenmelidir.

Gaspıralı, çağdaşı birçok yazar gibi, Müslüman Türk toplumunda ilmin Batı toplumuna nazaran geri kaldığı düşüncesindedir. Gaspıralı söz konusu düşüncesini düzyazılarında dile getirmesinin yanı sıra⁵ *Darürrahahat Müslümanları* adlı romanında da doğrudan belirtmektedir. Yaşadığı toplumda gözlemlediği bu eksiklik, onun ideal ülkesinde bu eksikliğin gidermesine yol açmaktadır. Bu bağlamda inceleme konusu olan romanda Darürrahahat ile ilgili özellikle vurgulanan nokta, burada ilimin ne kadar ileri seviyede olduğudur. Yazar, Darürrahahat'ta ilimin ileri olmasını ise, özellikle Hz. Peygamber ve Hazret-i Ali'nin sözleriyle ilişkilendirir:

Peygamber Efendimiz hazretleri ilm-i ebdanı (beden sağlığı ilmini) yani dünya ve mâişet ilimlerini bilmek ve ilim kayda (nerede) olursa olsun, varıp

⁵ İsmail Gaspıralı'nın düzyazılarıyla romanları arasında önemli paralellikler bulunabilir de, bu makalenin kapsamı nedeniyle böyle bir uğraş verilmeyecektir. Gaspıralı'nın düzyazı eseri için bkz. İsmail Gaspıralı (2005). *Fikri Eserleri: Seçilmiş Eserleri II*, Haz. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınları.

tahsil etmek gerek olduğunu ve Hazret-i Ali efendimiz her türlü ilim ve sanatı talim etmek (öğrenmek) ehl-i İslâma (Müslümanlara) mahsus olduğunu beyan buyurdu. (Gaspıralı 2003: 254)

Romanda, Şeyh Celal sık sık bilimin olmazsa olmaz bir önemde olduğunu vurgular. Böylelikle aslında Müslüman halkın, İslam'la uyumlu olduğu dile getirilen bilime önem vermeleri gerektiği mesajı verilmiş olur. Gaspıralı'nın İslamî düşünceye başvurması, düşüncelerine meşruiyet kazandırma ve halkın bu düşünceleri daha rahat kabul etmesini sağlama uğraşı bakımından da anlamlıdır. Öte yandan, söz konusu romanda Türkistan'da sadece manevî bilimlere önem verilmesi eleştirilir. Darürrahat'ta bilim o kadar gelişmiştir ki, arabalar at ve ateşe gerek kalmadan kendi kendilerine hareket ederler (Gaspıralı 2003: 212), yumurtalardan tavuk olmadan civciv çıkar (Gaspıralı 2003: 225). Ayrıca bilimin yardımıyla sazlıklardan verimli topraklar elde edilir. Bütün bu özelliklerle, Müslümanların bilimde ve teknikte Frenklerden ilerde olduğu kanıtlanmaya çalışılır. Bu durumda, Yeni Osmanlılar tarafından ortaya atılan ve daha sonra Ziya Gökalp'in sistemleştirdiği, Batı medeniyetinin tekniğinin ve biliminin alınması düşüncesinin bir adım ötesine geçilmiştir. Çünkü Gaspıralı'nın ideal ülkesinde Batı uygarlığı bilimsel ve teknik açıdan örnek olarak görülmeyp, tam tersine Batı uygarlığı söz konusu açılardan geride bırakılmıştır.

Darürrahat'ta bilim bu kadar ilerlemiş olmasına karşılık, Molla Abbas'a göre Frenklerde olduğu gibi terbiye "nâmalûm" değildir (Gaspıralı 2003: 220). Bu anlamda Gaspıralı'nın bilimsel gelişmelerle ahlaki yapı arasındaki paralellğe büyük önem verdiği söylenmelidir. Darürrahat'ın kadısı, Molla Abbas'a, Buhara'da oğlancılığın, İngilizlerde ise fahişeliğin "kemal mertebede" olduğunu söyler (Gaspıralı 2003: 259). Darürrahat'ın ahlaki yapısı o kadar gelişmiştir ki, ülkede yalan ve haksızlıktan eser yoktur (Gaspıralı 2003: 222). Bununla birlikte "kibir, haset, zina, nefsanîyet, zulüm, açlık [ve] fakr[in]" ne olduğunu da bilmezler (Gaspıralı 2003: 244). Bu şekilde hayal edilen kültürel ve bilim-teknik alanındaki gelişmişlik Gaspıralı'nın ideal ülkesinde sağlanmış olunur. Ayrıca Gaspıralı'nın roman kişilerinden biri olan kadı aracılığıyla yaşadığı reel dünyaya yönelik rahatsızlığını dile getirmesi de dikkat çekicidir. Kadının, Buhara'da oğlancılığın çok yaygın olduğunu söylemesiyle Gaspıralı'nın yaşadığı topluma yönelik eleştirisi su yüzüne çıkmış olur. Bahsedilen durum, ütopyaların aynı zamanda yaşanan toplumun eksikliklerini ortaya çıkarma işlevini gördüğü düşüncesiyle örtüşmektedir.

Darürrahat'ın sosyal düzeni, ahlaki yapının gelişmişliği ile paralel olarak ileri bir düzeydedir. Örneğin, kitaplar burada parasızdır, aynı şekilde posta ücretleri bedavadır (Gaspıralı 2003: 227). Öte yandan, Darürrahat'ta kimse suç işlemez, çünkü suç işleyen kişiyle kimse iletişime geçmez. "Vebadan korkar gibi" uzak durulan suçlu kişinin eşi de onu terk eder. Ta ki, suçlu kişi, pişman olup, ıslah-ı maneviye (ahlakını düzeltme) edene kadar

(Gaspıralı 2003: 223). Yazar, bu şekilde kadının ağzından Darürrahahat'ın yaşamının "*Frengistan maişetinden âlâca*" olduğunu dile getirir.

Yazarın Türkistan'da edepsizlik görüldüğü için eleştirdiği ve Darürrahahat'ta gelişmiş bir şekilde olduğu vurgulanan bir diğer özellik musikidir. Darürrahahat'ın kadısı, musikinin asla edepsizlik sayılmaması gerektiğini, Tanrı katında da musikinin meşru olduğunu ifade eder:

Evet, musikiyi edepsizlik ve aşağılık için istimal etmemelidir (kullanmamalı). Çünkü musiki nazik hissiyatların ve ruhun tercümanıdır. Rızalık ve mesruriyetin (sevincin) suret-i zahiridir (görünen şeklidir). Mahlukun mesruriyeti (yaratılmışların sevinci) indillah (Tanrı'nın katında) nâ-meşru değildir; edibâne musiki ve ihlaslı (temiz inançlı) münacat, insanı asilikten ziyade taat (Tanrı'ya boyun eğme) ve ibadete celp eder. (Gaspıralı 2003: 247)

Alıntılanan parçada da görüldüğü gibi, yazar ütopyasında özellikle Türkistan'da eksik gördüğü noktalar üzerinde durmaktadır. Amacı, böylelikle eksikliklerin tamamlanmasıdır. Musiki gibi Türkistan'da edepsizlik görülen ve eleştirilen sanatların İslamiyet'e aykırı olmadığı vurgulanır ve bunlar meşrulaştırılmaya çalışılır. Örneğin kadı, hukuk ilminin yanı sıra musikinin de İslamiyet'e aykırı olmadığını vurgular: "*Bu hâlde ilm-i hukuk ve kimya terk olunması lâzım gelmediği gibi, musikiyi dahi adab-ı İslamiyeye aks (İslâm kurallarına aykırı) zannetmemelidir*" (Gaspıralı 2003: 247). Gaspıralı'nın hüküm verme yetkisine sahip kadı aracılığıyla musikinin İslamiyet'e aykırı olmadığını belirtmesi önemlidir. Çünkü bu şekilde ileri sürdüğü düşünceye meşru bir nitelik kazandırabilecek ve halkı bu düşüncenin doğruluğu konusunda daha rahat ikna edebilecektir.

Gaspıralı, Türkistan ve Frengistan'da eleştirdiği bir konu olan kadına bakışı bu romanda özellikle sorunsallaştırır. Molla Abbas, kadının Türkistan'da bir hayvan, Frengistan'da ise edepsizlik aleti olduğundan söz eder. Fakat Darürrahahat'ın kadını farklıdır: "*Darürrahahat Müslimleri (Müslüman kadınları), bizim Türkistan kadını gibi dile malik (sahip) bir hayvan olmadığı gibi, Frengistan kadını gibi edepsizlik aleti dahi değildir*" (Gaspıralı 2003: 256-7). Darürrahahat'taki kadınlar, ilim ve fen alanlarında ustadırlar (Gaspıralı 2003: 231). Ayrıca, Molla Abbas'ın orada tanıştığı Feride Banu adlı güzel bir kız, Müslüman olduğu hâlde Molla Abbas'tan kaçmaz (Gaspıralı 2003: 245). Hatta, ailesine de haber vererek Molla Abbas'ı yemeğe davet eder. Bu durum, Molla Abbas'ın övgüsünü kazanır. Darürrahahat'ta kadınlara verilen özgürlük önemlidir. Örneğin evlendikten sonra eğer kadın, sevgisinin bittiğine inanırsa, ayrılma hakkına sahiptir (Gaspıralı 2003: 258). Kadı, bu uygulamaları sayesinde eşler arasında Doğuya ait zulüm ve Batı'nın rezilliğinin var olmadığını zikreder (Gaspıralı 2003: 258). Darürrahahat'ta ayrıca çağdaş bir miras kanunu vardır. Bu kanuna göre, evlendikten sonra kocasının kazandığı mallarda, eşinin de hissesi bulunmaktadır: "*Şöyle ki akd-i nikâh gününden son (nikâh kıyıldıktan sonra) kocasının kesp ettiği (kazandığı) mal ve akçada ekser hâlde refikasının (eşinin) dahi*

hissesi oluyor imiş! [...] Böyle bir hâl Türkistan'da işitilmediği gibi, Frengistan'da dahi görülmemiştir." (Gaspıralı 2003: 257) Görüldüğü gibi Gaspıralı, kadın konusunda hem Batı toplumunu hem de içinde bulunduğu Müslüman Türk toplumunu eleştirir ve ideal ülkesinde kadına daha farklı bir konum atfeder. Bahsedilen durumda, kadın erkeklerle özgür bir şekilde iletişim kurabilmekte ve evlilik durumunda kocasıyla eşit mal bölüşümünde bulunabilmektedir. Gaspıralı'nın kadınların konumuna yönelik girişimleri, Tanzimat'la başlayan ve özellikle Fatma Aliye gibi yazarlarca sıklıkla konu edilen kadının Müslüman toplumdaki konumunu dönüştürme ve iyileştirme çabalarıyla paralel bir nitelik göstermektedir.

Öte yandan Darürrahat'ta, kadınla erkeğin eşitliğinin esas alındığı toplumda, sınıflar da bulunmaz. Sosyalist literatürdeki sınıfsızlık ve eşitlik gibi kavramlara atıfta bulunan Gaspıralı, bu düşüncelerinin İslamiyet'e dayandığını şöyle ifade eder: "*Darürrahat, hakikaten İslâm ülkesi olduğundan sınıf sınıf, bölük bölük ahalisi yoktur; cümlesi musavat (eşitlik) üzere bulunarak, biri birinden ancak tabii kemalât (doğal yetenek) yaki kesp ettikleri (kazandıkları) ilim ve nam ile fark olunurlar.*" (Gaspıralı 2003: 257)". Alıntılanan parçada görüleceği gibi Gaspıralı Batı uygarlığında çok tartışılan ve ses getiren Sosyalist düşüncedeki sınıfsızlık kavramının, bağlı bulunulan İslamî düşüncede hâli hazırda zaten var olduğunu ve bu nedenle Batı uygarlığının kültürel açıdan taklit edilmesine gerek olmadığını vurgular.

Böylelikle hayal edilen ülkenin özellikleri şöyle belirir: Manevî bilimler kadar, fen bilimlerinin de değerli olduğu, ahlaki yapıya önem verilen, kadınların ve tüm insanların eşit olduğu bir ülke. Bu ülke, *Frengistan Mektupları*'nda hayran bir şekilde anlatılan Avrupa'dan da üstündür Molla Abbas'a göre. Ayrıca Darürrahat, Türkistan'daki yanlışlıkları içermeyen, Müslüman-Türk halkının örnek alması gereken bir yerdir. Öte yandan Gaspıralı'nın ideal ülkesinin çerçevesini çizerken bilhassa İslamî referanslara da sıkça başvurması ve ideal ülkesinin İslamî yapıya aykırı olmadığını sıklıkla vurgulaması da dikkat çekicidir.

Sonuç

İsmail Gaspıralı'nın *Frengistan Mektupları* ve *Darürrahat Müslümanları* adlı eserlerinin birbirini bütünleyen bir özeliğe sahip olduğu görülür. Buna göre Gaspıralı *Frengistan Mektupları*'nda, seyahatnamelerin üslubundan yararlanarak, bir gezgin olarak kurguladığı Molla Abbas'ın gözünden Batı'yı tanıtır ve Batı hakkında okura bilgi verir. Aslında *Frengistan Mektupları*'nda okura sunulan Batı algısı Gaspıralı'ya aittir. Gaspıralı, seyahatnameler aracılığıyla okurda Batı'ya yönelik bir algı geliştirmez. Bunun yerine sıradan okurların da ilgisini çekebilecek bir tür olan roman vasıtasıyla Batı toplumuna ait bilgiler verir. Söz konusu seyahatname üslubuyla okur Batı'nın hem olumlu ve olumsuz özelliklerini görecektir hem de Batı toplumuyla Müslüman Türk toplumunun karşılaştırılması ile Müslüman Türk toplumu-

nun eksiklerini görmesi sağlanacaktır. *Darürrahat Müslümanları'*nda ise Gaspıralı, Batı ve Doğu toplumunun tüm yanlışlarından arınmış, ideal bir ülkenin taşınması gerektiği özellikleri anlatır. Bu şekilde Gaspıralı, bu kez bir ütopya yaratmış olur. Ütopyanın, reel dünyadaki eksikliklere işaret etme özelliğinden de yararlanan Gaspıralı, *Frengistan Mektupları'*nda da dile getirdiği Müslüman topluma ve Batı toplumuna ait düşüncelerini bu kez dolaylı olarak aktarır. Burada Tanzimat aydınlarının gerçekte bilim ve teknoloji konusunda Batı toplumundan geride olduklarını kabul etmelerine karşılık Gaspıralı'nın ütopyasında Müslümanlar bilim ve teknolojide Batı'dan çok daha ileri bir seviyededir. Bunun yanı sıra Batı toplumunda olduğu gibi bilim ve teknoloji gelişmesine karşılık Batı toplumuna atfedilen ahlaki yozlaşma *Darürrahat Müslümanları'*nda bulunmaz. Bu anlamda bilim ve teknolojiyle birlikte ahlaki anlamda da kusursuz bir düzen söz konusudur. Gaspıralı gerek seyahatname üslubundan gerekse ütopyik roman kurgusundan topluma faydalı olmak için yararlanır. Bu anlamda farklı edebî araçların verilmek istenen anlam için bir araç olduğu söylenebilir. Bu düşünce, Gaspıralı'nın gazeteci kimliğiyle ve mütefekkir oluşuyla da anlamlandırılabilir, topluma rehber olma isteğiyle ilişkilendirilebilir.

KAYNAKLAR

- ASİLTÜRK, Bâki (2000), *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- FİNDLEY, Carter V (1999), *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, Çev. Ayşen Anadolu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- GÖKTÜRK Akşit (2004). *Ada*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İSLAMOĞLU, Ayşenur Külahlıoğlu (2007). "İsmail Gaspıralı'nın Darürrahat Projesinde Ütopik İzlekler" *Edebiyat ve Dil Yazıları*, Ed. Ayşenur İslam Külahlıoğlu İslam ve Süer Eker. Ankara: Grafiker Yay.
- İsmail Gaspıralı (2003). *Roman ve Hikâyeleri: Seçilmiş Eserleri I*, Haz. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- İsmail Gaspıralı (2005). *Fikri Eserleri: Seçilmiş Eserleri II*, Haz. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- LEVİTAS Ruth (1990). *The Concept of Utopia*, London: Philip Allan.
- MANNHEIM, Karl (2002). *İdeoloji ve Ütopya*, Çev.Mehmet Okyayuz, Ankara: Epos Yayınları.
- MİGNON Laurent (2003). *Elifbâlar Sevdası*, Ankara: Hece Yayınları.

Gökhan Tunç

Rıfâa Rafi' el-Tahtâvî (t.y.), *Paris Gözlemleri: Kitabü Tahlisu'l-İbriz fî Telhîs-i Bâriz ev el-Nefîs bi Eyvâni Bâris*, İstanbul: Ses Yayınları.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.8, İstanbul 1993.

Ziya Paşa (2005). *Endülüs Tarihi*, İstanbul: Selis Kitapları.